

het laatmiddeleeuwse kloosterwezen in de Nederlanden. De bijdragen in de bundel ontstijgen het enge perspectief van de individuele orde. Dit is ook de verdienste van Hans Mol die de verschillende eerder uitgezette krachtlijnen in de afsluitende bijdrage samenbrengt. Hierin gaat hij in op de aard en fasering van de verschillende vernieuwingsbewegingen die elk op hun eigen wijze, zoals Mol aantoont, beïnvloed zijn door de Moderne Devotie. Ter afsluiting gaat Mol nog kort in op enkele interessante nieuwe onderzoeksperspectieven, zoals het blootleggen van het personele netwerk tussen moderne devoten en 'buitenstaanders'. De bundel kadert in het grotere geheel van de toegenomen belangstelling voor de Moderne Devotie. Hopelijk opent deze bundel deuren voor onderzoekers uit andere disciplines om zich ook te mengen in de discussie.

BAS DIEMEL, UNIVERSITEIT GENT

Berg, Bianca van den, *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan* (Bijdragen Historische Vereniging Die Goude 33; Hilversum: Verloren, 2008, 317 blz., € 27,-, ISBN 978 90 8704 059 8).

Als er over de Grote Kerk van Gouda wordt geschreven, gaat het meestal over de bijzondere gebrandschilderde glazen. Dat is echter niet het geval in het kloekke boekwerk van Bianca van den Berg, want daarin worden de schijnwerpers gericht op het kerkgebouw zelf. Ze maakt voor haar onderzoek naar de opmerkelijke bouwgeschiedenis van de Goudse Sint-Janskerk onder meer gebruik van een bijzondere bron, namelijk twee grafboeken die achtereenvolgens van 1438 tot 1489 en van 1539 tot circa 1600 in gebruik zijn geweest.

Deze grafboeken zijn des te belangrijker als informatiebron over de kerk, sinds de brand van 1552 grote delen van het kerkgebouw heeft verwoest. Bij het herstel en de vergroting na die

brand is weliswaar een oudere kern deels in de nieuwbouw opgenomen, maar de wijzigingen en vernieuwingen zijn van dusdanige aard dat het gebouw weinig zekere gegevens meer over de bouwgeschiedenis uit de veertiende en vijftiende eeuw biedt. Zo zijn op enkele bescheiden restanten na de middeleeuwse kappen verbrand en is het muurwerk sterk gewijzigd.

Waarom zijn die grafboeken nu zo interessant? Hun grote belang ligt in de minutieuze wijze waarop de grafplaatsen in de kerkruimte zijn vastgelegd. Per beuk en voor elke travee is precies bekend hoeveel rijen in elkaars verlengde lagen en hoeveel naast elkaar. Door deze gegevens uit te zetten op de plattegrond van de kerk komen niet alleen de graven tevoorschijn, maar ook de posities van de pijlers, altaren, preekstoel en doopvont (afbeeldingen 12 en 39). Daar kon immers niet begraven worden. Zo ontstaat een uniek beeld van de inrichting van een middeleeuwse stadskerk, waarvan we in Nederland maar zo weinig met zekerheid weten. Bovendien is uit de ontwikkeling van de begravingen en de gehanteerde benamingen van bepaalde locaties in de kerk te herleiden hoe groot de kerk was op een bepaald moment. Verdwenen stukken van de in 1552 verbrande bouwgeschiedenis komen hieruit te voorschijn. Het oudste grafboek bevestigt de bijzondere vorm die het koor omstreeks 1400 had en die uit negentiende-eeuws archeologisch onderzoek in aanzet naar voren was gekomen. Het was zeer waarschijnlijk een hallenkoor, dat aan de oostzijde een driezijdige sluiting kende ter breedte van de drie beuken. Een dergelijke ongebruikelijke sluiting is thans alleen nog bekend in de Westerkerk van Enkhuizen, waar het omstreeks 1470 tot stand is gekomen. Archivalia getuigen van bouwwerkzaamheden in 1390 en 1395, die betrekking zullen hebben op het nieuwe koor, en in 1408, vier jaar na bisschoppelijke toestemming om de 'bouvallige kerk af te mogen breken' (29) en vijf jaar voor de wijding van de kerk. In die latere jaren zal het oude schip verbouwd zijn, waarbij enkele veertiende-eeuwse elementen zijn overgebleven, zoals Van den Berg aantoont.

Het tweede grafboek laat zien hoe van 1475 tot 1510 in verschillende fasen de extra zijbeuken aan het schip, het transept en het basilicale koor met de omgang tot stand zijn gekomen. Opmerkelijk zijn de topgevels die de koorzijbeuken en de omgang hebben gekregen; hierin toont de Goudse kerk een grote verwantschap met de Oude Kerk in Amsterdam. Dat geldt ook voor de zestiende-eeuwse verbouwingen, zowel vóór als na de stadsbrand van 1552.

Minstens zo interessant is de verbouwing van het schip die Van den Berg aan de hand van archivalia kan reconstrueren. De buitenste zijbeuken zijn in de eerste helft van de zestiende eeuw omgebouwd tot brede dwarskapellen van dubbele traveebreedte, door de sloop van om-en-om een pijler. Daarbij werden geveltoppen aangebracht en dwarse tongewelven, die in de tongewelven van de binnenste zijbeuken doorsteken: deze opzet lijkt sterk op die van Haagse Jacobskerk en de genoemde Oude Kerk in Amsterdam. Na de brand van 1552 werden ook tussen de middenbeuk en de binnenste zijbeuken om-en-om de pijlers verwijderd, zodat de brede traveemaat van de zijbeuken zich ook in de middenbeuk voortzet. Op de middenbeuk werd bovendien een lichtbeuk gemetseld.

In een degelijk onderbouwde argumentatie verwerpt Van den Berg de gangbare indeling van de Goudse kerk bij de groep die als het Haagse hallentype wordt aangeduid. Inderdaad heeft de Goudse kerk de dwarskapellen met topgevels gemeen met die groep, waartoe onder meer ook de Haagse Kloosterkerk, de Oude Kerk te Amsterdam en de kerken van Voorburg en Vianen worden gerekend. Echter, op enkele wezenlijke punten onderscheiden de Goudse en de Amsterdamse kerk zich sterk van de andere uit deze groep: de beide eerstgenoemde hebben een basilicale opzet en het schip heeft (gedeeltelijk) een breedte van vijf beuken. Ze constateert bovendien dat de ontwikkelingsgeschiedenis van het kerkgebouw in Gouda die van de Oude Kerk met enkele decennia achterstand volgt, zonder dat er een bijzondere reden voor bekend is. De

bouwwerkzaamheden werden pas in het begin van de zestiende eeuw voltooid, toen de kerk al enkele decennia bij de protestanten in gebruik was.

Kenmerkend voor deze studie is de multidisciplinaire aanpak, waaruit nog veel meer interessante bijzonderheden zijn gedestilleerd dan hier kunnen worden weergegeven. Waar haar eigen kennis en vaardigheden tekortschoten, heeft Van den Berg zich laten bijstaan door mensen die in de lacunes konden voorzien. Haar redeneringen en argumentatie zijn op de voet te volgen, waarbij ze duidelijk feiten en veronderstellingen scheidt. De tekst is op een toegankelijke manier geschreven, zodat het boek ook voor de minder ingewijde lezer een plezier zal zijn om te lezen.

Is er niets op aan te merken? Jawel, maar dat betreft eigenlijk slechts details. Zo beperken de reconstructietekeningen van de verschillende bouwfases zich tot het dakenplan, terwijl juist 3D-tekeningen de opmerkelijke ontwikkeling in de hoogte duidelijk in beeld zouden hebben gebracht. Ook worden dwars- en lengtedoorsneden nodeloos gemist, die een belangrijke aanvulling op de plattegronden hadden kunnen leveren.

Al met al vertegenwoordigt dit boek een bijna voorbeeldige studie, waarvan er wat mij betreft nog vele mogen volgen.

KAREL EMMENS, ZALTBOMMEL

Nieuwe geschiedenis

Kaplan, Benjamin J., *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge MA en Londen: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, VIII + 415 blz., £ 25,50, ISBN 978 0 674 02430 4).

Misschien is het verstandig meteen met de deur in huis te vallen. Dit is een prachtig boek. *Divided by Faith* is één van die studies die vanwege de